

”כדי שלא יתפללו על בניהם כי ימותו” / יובל שרלו

מתוך לימוד הישיבה במסכת מכות,
איחוד שערי גמרא ואגדה,
בתפילה מיוחדת הנמצאת במשנת המסכת
ומלמדת אותנו דברים הרבה

מבוא והקשר:

אחת התעלומות הגדולות של עניני רוצח בשגגה וגלותו לעיר מקלט היא מצוות התורה המגבילה את ישיבתו בעיקר המקלט: ”והצילו העדה את הרצח מיד גואל הדם, והשיבו אותו העדה אל עיר מקלטו אשר נס שמה, וישב בה עד מות הכהן הגדול אשר משח אותו בשמן הקודש” (במדבר לה, כה). הגבלת זמן זו אינה מובנת דיה, בעיקר כאשר אנו בוחנים את שתי הסיבות הקיימות לגלות רוצח בשגגה. סיבה אחת, המופיעה בתורה במפורש, היא ניסתו לעיר מקלט כדי למנוע את הריגתו על ידי גואל הדם. בעיר המקלט הוא זוכה להגנה משפטית, ואילו מחוץ לעיר המקלט אין הוא זוכה בה. לאור סיבה זו, קשה להבין מפני מה מות הכהן הגדול מפחית את האיום להריגתו, שהלוא אפשר שהכהן הגדול ימות יום אחד לאחר הגעתו לעיר המקלט. מעבר לכך, אם זו פרשת הצלה – מפני מה הוא חייב לשבת שם עד מות הכהן הגדול, שהלוא הוא לכאורה רשאי לסכן את עצמו ולצאת משם.

נראה שבשל כך התרחבה בתורה שבעל פה התפיסה שהגלות היא גם עונש ולא רק הצלה. ואכן, מסכת מכות נוקטת פעמים רבות בחובה לגלות. גם כאן, קשה להבין מפני מה עונשו של אדם קצוב לאור מותר הכהן הגדול ומה הקשר בין שני העניינים.

מכוח היבטים אלה, חשפה הגמרא בפנינו שהגלות קשורה לא רק למושגי העונש וההצלה, כי אם לתחום הכפרה. את הגלות ככפרה אנו מוצאים כבר בפרשת קין והבל, שנגזר עליו ”נע ונד תהיה בארץ”, ואת ראיית העיר כמקום גלות דווקא ניתן למצוא כבר באותה פרשה, ”ויהי בונה עיר”. הגמרא אומרת במפורש כי ישיבת

הרוצח בעיר המקלט היא כפרה, ובשל כך גם נוצר הקשר שבין מות הכהן הגדול
ובין הכפרה:

“...ודלמא האי דגלה איכפר ליה, האי דלא גלה לא! מידי גלות קא
מכפרא? מיתת כהן הוא דמכפרא” (מכות יא ע”ב).

בין הענפים המתפתחים מראית מות הכהן ככפרה אנו מוצאים עיסוק לא רק
ברוצח בשגגה אלא גם במשמעויות הנוגעות לכהן. ניתן לציין בעיקר שתי
משמעויות. ראשונה בהן היא ראיית הכהן הגדול כאחראי לעצם העובדה
שהרציחה בשגגה התרחשה “שהיה להן לבקש רחמים על בני דורן ולא ביקשו”
(מכות יא ע”ב), ובדומה לכך אחריות הכהן גדול שעוד לא מונה בשעת הרצח
עצמו “היה לו לבקש רחמים שיגמור דינו לזכות ולא ביקש” (שם ע”ב). משמעויות
שנייה היא יחסם של הרוצחים בשגגה לעובדה שכל עוד הכהן הגדול חי – הם
יאלצו להישאר בעיר מקלט. בשל כך, התפללו גואלי הדם למותו של הכהן הגדול
כדי שיוכלו לצאת משם, ולכן “אימותיהן של כהנים מספקות להן מחיה וכסות,
כדי שלא יתפללו על בניהם שימותו” (משנה שם ע”א).

דברים אלה של המשנה פותחים שער מיוחד ונדיר לעולם התפילה הנגטיבית,
ובנושא זה עוסקים הדברים שלפנינו.

התפילה הנגטיבית:

סוגיית התפילה הנגטיבית נידונה הרבה מסביב לייחודה של ברכת המינים
שבתפילה עמידה. זו ברכה חריגה מאוד, שכן היא ברכת המבקשת את חוסר
התקווה של אלה שמוגדרים מינים. בשל כך מתארת הגמרא את הקושי הגדול
בחיבורה, את הדמות המיוחדת שניסחה אותה, ואת הבעייתיות שבהמשך קיומה.

תנו רבנן: שמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה. אמר להם רבן גמליאל לחכמים: כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים? עמד שמואל הקטן ותקנה, לשנה אחרת שכחה והשקיף בה שתים ושלוש שעות ולא העלוהו (ברכות כח ע"ב כט ע"א).

פירושים רבים נאמרו על גמרא זו, ומטבע הדברים אני נאחז במשנתו של מורנו הגדול הרב קוק זצ"ל, אף על פי שהוא לא היה הראשון או היחיד שפירש כן. הוא הדגיש בדבריו את הקשר בין העובדה שדווקא שמואל הקטן נבחר לתקן את הברכה, לבין המשנה באבות המציינת:

שמואל הקטן אומר בנפול אויבך אל תשמח ובכשלו אל יגל לבך פן יראה ה' ורע בעיניו והשיב מעליו אפו (אבות פ"ד מי"ט).

הרא"ה מתייחס במקומות שונים להקשר הזה, ובין השאר הוא כותב:

אמנם לפעמים מתגבר חושך כזה שמפסיק את הופעת הסגולה ג"כ. אבל זה אי-אפשר כ"א במי שבא למדה זו להיות ח"ו שונא את ישראל, ודורש רעה להם בפועל ובצפיית-הלב, כמו המינים שמפרש הרמב"ם בה' תפלה שהיו מצירים לישראל, וגם זה היה קשה לחכמים מאד לתקן, ע"כ הכריז רבן גמליאל: "כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים", והוצרך לתקנה דוקא שמואל הקטן, שהיה נקי מכל מדה של שנאה כמו שהיה מרגלא בפומיה: "בנפול אויבך אל תשמח", כדי שיכוין ביסוד הברכה דוקא על אותם שכבר אבדו את הסגולה כולה (אגרת תקנה).

לאמור: עצם תיקון תפילה כנגד בני אדם, שהיא מטבעה מטפחת שנאה ועוינות - יצרה את הצורך באישיות מיוחדת ובתהליך מיוחד כדי לחברה. בסוגייה בה אנו עוסקים מתברר כי תפילה נגטיבית היא אפשרות ממשית שהרוצחים בשגגה שוקלים ועשויים לממש אותה. המוטיבציה שלהם להתפלל תפילה זו מובנת

מאליה, שכן אם תתקבל – הם יהיו רשאים לשוב למשפחתם ולנחלתם, ועל כן הסוגייה אינה דנה בה עצמה. הדיון הוא בשאלת כוחה של תפילה זו, והן בדרך שבה בחרו אימותיהם של הכהנים הגדולים למונעה.

אופק תפילתם של הרוצחים בשגגה, והתקבלותה:

מדברי המשנה עולה שאמו של הכהן הגדול עשתה פעולות מעשיות כדי לגרום לכך שהתפילה הנגיבית של הרוצח בשגגה לא תיאמר. הגמרא דנה בשאלה מפני מה יש צורך להתגונן בפני תפילה נגיבית זו, הלוא גם אם תיאמר – ריבוננו של עולם לא יעשה עוול, וממילא אין צורך למנוע אותה:

טעמא דלא מצלו, הא מצלו מייתי !! ? והכתיב: כצפור לנווד כדרור לעוף כן קללת חנם לא תבא !

נקודת המוצא של הגמרא היא זו: בשעה אדם מתפלל ח"ו רעה על חברו, אך הדברים מהווים קללת חנם – אין משמעות של ממש לתפילה, וממילא אין צורך להתגונן בפניה או למונעה. זוהי בשורה גדולה, שכן הגבול בינה ובין "...אל תהי קללת הדיוט קלה בעיניך, שהרי אבימלך קלל את שרה הנה הוא לך כסות עינים, ונתקיים בזרעה..." (מגילה טו ע"א), ועוד יותר מכך – "גמירי: דקללת חכם אפילו בחנם היא באה" (ברכות נו ע"א), הוא גבול דק מאוד. על כל פנים, אנו למדים כי עצם העובדה שתפילה המבקשת רעה על אחרים – נצרפת ונבחנת בידי שמיים האם ראוי לקבלה, ואם היא מהווה קללת חנם – אין לה משמעות, וממילא אין צורך להתגונן בפניה.

אמר ההוא סבא, מפירקיה דרבא שמיע לי: שהיה להן לבקש רחמים על דורן ולא בקשו.

תשובת "ההוא סבא" אינה מבטלת את ההנחה שקללת חנם אינה מתקבלת. היא מערערת על הגדרת הקללה כ"חנם" – התפילה הנגטיבית כנגד הכהן הגדול עלולה להתקבל שכן היא פוגשת פגם בהתנהגותו של הכהן הגדול, וממילא לא ניתן עוד להגדירה כ"חנם". הגדרה זו, אף היא עדינה מאוד. כהן גדול אמנם אינו מוגדר על ידי מעשהו כמי שהוא ראוי למות (שאם כך היה – הדבר היה מתרחש גם בלוא תפילתם של הרוצחים בשגגה), אלא כמי שיש נקודת אחיזה לתפילה הנגטיבית בהתנהגותו שלו. כל עוד לא הופנתה נגדו תפילה – גם ריבונו של עולם לא היה פועל נגדו. ברם, משעה שמצאה התפילה נקודת אחיזה בחסרונותיו של הכהן הגדול – מתבצר כוחה, ואימותיהם של כהנים גדולים פועלות בצדק כדי למונעה.

ניסוח שני ורחב ליישוב הסתירה בין מניעי אמות הכהנים הגדולים ובין עקרון "קללת חנם לא תבוא", מופיע בגמרא בהמשך הסוגיה:

ואיכא דמתני: כדי שיתפללו על בניהם שלא ימותו. טעמא דמצלו, הא לא מצלו מייתי, מאי הוה ליה למעבד? הכא אמרינן: טוביה חטא וזיגוד מנגיד? התם אמרי: שכם נסיב ומבגאי גזיר? אמר (ליה) ההוא סבא, מפירקיה דרבא שמיע לי: שהיה להן לבקש רחמים על דורן ולא בקשו.

אין מדובר בתפילה נגטיבית אלא בתפילה פוזיטיבית – נקודת המוצא היא שכנגד הכהנים הגדולים ישנה תביעה על כך שלא ביקשו רחמים על בני דורם, כדי שכלל לא יתרחשו הריגות בשגגה, ועל כן נגזר עליהם שימותו בקיצור ימים. כל זה עוד לפני התערבות הרוצחים בשגגה עצמם. הדיון אפוא מציג את הצד השני של המטבע: ישנה ציפייה מהכהנים הגדולים לבקש רחמים על בני דורם, ולמנוע מצבים שבהם נשפך דם. משעה שתפילתם כלל אינה נאמרת – מרחפת עליהם תביעה א-לוהית. מה יכול למנוע את נפילתם? תפילה של הרוצחים בשגגה עצמם, שרוצים בטובת הכהן הגדול, על אף שהם עצמם ייפגעו מתפילה זו. באופן

פרדוכסלי, מבקשות אמותיהם של הכהנים הגדולים דווקא מאלה שנפגעו בעבר מכך שהכהנים לא מימשו את הציפיות מהם שיתפללו עליהם – כדי שלא ייענשו, על אף שהם אלה שישלמו את מחיר התקבלות התפילה.

מה למדנו אפוא על התפילה מסוגייה זו?

סוגיה זו מצטרפת לרבות אחרות הרואות את התפילה כמשפיעה בפועל על המציאות. העובדה שתפילתם של רוצחים בשגגה עלולה להביא לקרוב קיצם של הכהנים הגדולים, או לחילופין – למנוע את מותם בטרם עת. תפילה אפוא אינה תנועה נפשית פנימית בלבד, כי אם אחת התנועות אותה ברא ריבוננו של עולם להפניית רצונו של אדם כלפיי שמייא. בד בבד, אנו רחוקים מאוד מ"כל שנבקש לו יהי", לאמור: לא כל מה שאנו מבקשים מתממש, והתפילה עוברת בחינה א-לוהית לגבי צדקתה.

על אחת כמה וכמה כאשר מדובר בתפילה נגטיבית, המבקשת את רעת האדם האחר למען הטבת מצבו של המתפלל. עיקרון "קללת חנם לא תבוא" הוא יסוד גדול. אלא שכאשר יש מקום היאחזות לתפילה הנגטיבית – היא מוצאת את חיבורה למקורה, ויש בכוחה להשפיע על המציאות.

הפרשנות השניה למשנה ("איכא דמתני") חושפת בפנינו שני היבטים מקבילים של התפילה. מחד גיסא, מצטרפת סוגיה זו למקורות רבים בחז"ל, המצפים מהאדם להתפלל על בני דורו, מאמינים בכוחה של התפילה לצמצם את שפיכות הדמים, וממילא נושאים בחובם תביעה כאשר תפילה זו אינה נאמרת. הכהן הגדול לא התפלל על כך, והתביעה נגדו מלמדת על הציפיות הגדולות להתפלל על מצב הדור.

ומן העבר השני, המשנה מבקשת לחולל את תפילת הישועה של הכהן הגדול דווקא מעולמו של הרוצח בשגגה, שהוא גם זה שנפגע מכך שהכהן הגדול לא

התפלל על בני דורו, ולמעלה מכך – הוא זה שישלם את המחיר אם תפילתו תתקבל. אימותיהן של הכהנים הגדולים, שהיו מספקות מחיה וכסות, ומפייסות את הרוצחים בשגגה, מבקשות לחולל את השינוי הזה בעולמם של הרוצחים בשגגה. החסד שהן עושות מעורר את כוחות החסד של הנמצאים שלא ברצונם בעיר המקלט. וכך הופכת דרישת הטוב שלהן למחוללת שינוי בעולמם של הרוצחים בשגגה, והם אינם מבקשים עוד את מותו של הכהן הגדול, כי אם להפך – שותפים בתפילה עליהם שלא ימותו. עולם של חסד.